

Valvslagning med tegel i medeltidens svenska sockenkyrkor

Av Anna Nilsén

Vad var det som stimulerade till senmedeltidens omfattande valvslagningar i våra sockenkyrkor? Vilka var det som finansierade kyrkobygget över huvud taget, var det bönderna eller herrarna eller kanske båda i samverkan? Detta är ständigt debatterade frågor, och många frågetecken kvarstår. När det gäller valvbygget kan man fråga sig hur stor roll tegelbyggnadsteknikens anammande och spridning bland de inhemska hantverkarna spelade för det flitiga valvbygget under senmedeltiden. Men man skall sannolikt tänka sig flera samverkande orsaker till detta fenomen. Det är också troligt, att skälen kan ha varierat från fall till fall. De tekniska och ekonomiska aspekterna erbjuder dock vissa möjligheter till generaliserande resonemang. En förutsättning är emellertid, att valven låter sig datera någotsånär. Att med önskvärd precision fastställa deras tillkomsttid är ofta svårt.

Det har bedrivits en hel del forskning kring tegelarkitekturen inklusive valvbygget. Här skall några arbeten nämnas. Bland de tidigaste på svenskt område är Gerda Boëthius' avhandling om de tegelornade gråstenskyrkorna i norra Svealand (1921), ett arbete som genom den stora överblicken och den systematiska genomgången av materialet är av stort värde.¹ Vissa antaganden och resultat har dock, naturligt nog efter mer än sjuttio år, omvärderats av yngre forskare. Till de grundläggande arbetena hör

också Erik Lundbergs stora översikt över byggnadskonsten i Sverige under medeltiden och renässansen (1940-48).² Detsamma gäller Monica Rydbecks framställning om valvslagning och kalkmåleri i de skånska kyrkorna (1943), som dock rör det medeltida Danmark.³ I fråga om det östgötska materialet har Åke Nisbeth gjort en värdefull utredning (1957).⁴ En annan punktstudie är Ivar Schnells inventering av de sörmländska kyrkorna med försök till datering av valven i samtliga kyrkor (1965).⁵ Boëthius', Nisbeths och Schnells arbeten har samtliga lämnat stoff till här aktuella resonemang. Ann Catherine Bonnier diskuterar i sin avhandling om folkungatidens kyrkor (1987) det tidiga tegelbygget i Sverige.⁶ Det är under denna period som tegelbyggnadstekniken får fotfäste i Uppsverige. Också valvens mönsterformer har varit föremål för behandling. Så i Ann Mari Karlssons avhandling om de medeltida stjärnvalven (1986), där ett försök till gruppering utifrån formala aspekter gjordes.⁷ Ett par intressanta inlägg i valvdiskussionerna har gjorts av Jes Wienberg och Peter Carelli, 1986 respektive 1988, varom mera nedan. Värdefulla insatser har också gjorts av de forskare som arbetar inom de nordiska ländernas kyrkoinventeringsverk, i Sverige *Sveriges kyrkor*, i Finland *Finlands kyrkor* etc. I finländskt sammanhang bör också Iikka Kronqvists namn nämnas.⁸



Fig. 1. Sigtuna (Up). Mariakyrkans valv är från 1200-talets andra hälft. Här en detalj med den för denna tid typiska kolonnen.

Som synes av ovanstående är de systematiska undersökningarna på här behandlat område få. Av Johnny Roosvals översikt, *Den baltiska Nordens kyrkor* (1924) framgår dock, att tegel som byggnadsmaterial i Sverige framför allt kommit till användning i de östliga landskapen, bortsett från Öland och Gotland.

Datering

Arkivaliska uppgifter om medeltida valvslagningar förekommer sällan eller aldrig. Däremot vittnar inskrifter i kyrkorna ibland om sådana. Men inskrifterna har vanligen försvunnit, i den mån de funnits.

Tillkomsttiden för valv kan ofta endast vagt anges, merendels med utgångspunkt från formala och någon gång tekniska aspekter. Ibland dateras valv med ledning av på dem befintliga målningar. Detta ger en *terminus ante quem* men inte så mycket mer. Ingenting säger, att det inte kan ha gått ett okänt antal år mellan dessa båda kostsamma operationer. Mer om detta nedan.

Ett annat ofta förekommande sätt att datera valv har varit med ledning av det så kallade triumfkrucifixet, vilket antagits generellt ha haft sin plats på en tvärbjälke i gränsen mellan kor och långhus. Som det finns skäl att hävda, att denna placering av krucifixet i sockenkyrkor ingalunda varit den vanligaste under medeltiden, är inte heller detta någon indikator på tidpunkten för valvens tillkomst.⁹

De äldsta valven

Det hittills publicerade materialet (se ovan) visar vid jämförande studier, att tegelvalv inte börjar slås samtidigt över hela landet och att valvbyggandet sålunda inte är någon enhetlig process med gemensam startpunkt i tiden. Domkyrkor samt stads- och klosterkyr-

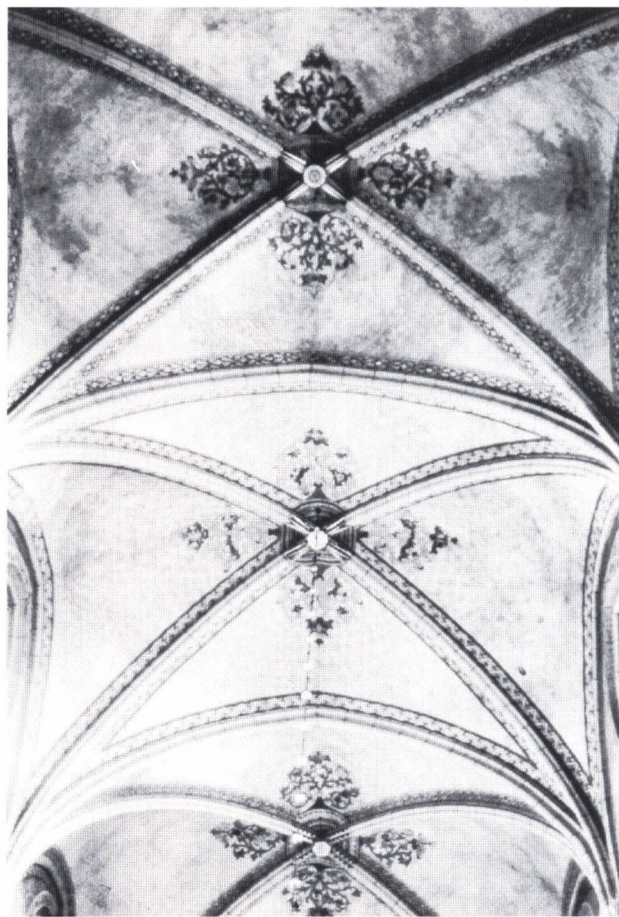


Fig. 2. Uppsala domkyrka. Mittskeppsvalv 1300-tal.

kor är inte oväntat ledande, när det gäller tillkomsten av tegelvalv. De första slås under 1200-talets sista årtionden (fig. 1). Dessförinnan har kryssvalv av sten förekommit. Ett av de äldsta finns över korsmitten i Sankt Pers kyrka i Sigtuna. Tunnvälvda kor och absider med hjälmvalv av sten förekom också under ro-

mansk period. I övrigt hade landskyrkorna under medeltidens första århundraden öppen takstol eller platt innertak, det senare troligtvis vanligare. Vinden kunde användas som lagerrum. Därtill var det lättare att hålla varmt i ett rum med innertak. Sakristior välvdes med sten eller tegel för att bilda brandsäkra rum för kyrkans dyrbarheter. Fanns ingen sakristia, förvarades dessa rimligen i koret, som ofta var välvt före kyrkorummet i övrigt. För korets välvning kan dock också statusskäl ha spelat stor roll.

Tunnvalvets epok

I slutet av 1200-talet, samtidigt som tegelvalv slås över höga, smäckra pelare vid våra katedralbyggen, börjar också landskyrkornas rum att förändras. Det låga, romanska kyrkorummet försvinner. Murarna höjs, och inte sällan utökas också rummet både på bredden och längden. Över de nya, höga murarna slås nu väldiga tunnvalv av trä, ibland med treklöverformad sektion. Tunnvalvet åstadkom den rymd som det gotiska idealet krävde. Att man inte redan nu slog valv i tegel i sockenkyrkorna bör dock främst ha haft ekonomiska orsaker. Tillgången på fackmän som behärskade tegelmurningens teknik torde i övergångstiden mellan romanik och gotik ha varit försvinnande liten. Därmed ställde det sig med all säkerhet dyrt att anlita en sådan, om man alls kunde få tag i någon. Till detta kom, att tegel vid denna tid var ett dyrt och exklusivt material (se nedan). Trä var i Sverige det traditionella materialet, därmed inte sagt, att det inte fordrades specialister på området för att åstadkomma ett tunnvalv. Med all säkerhet fanns det en kår av kringresande kyrkobyggare med denna specialitet på repertoaren.

Tunnvalvets epok blev förhållandevis kort och torde ha varit modebetingad. Alla kyrkor fick inte hel-

ler valv av detta slag. De flesta tunnvalv tillkom, om vedertagna dateringar stämmer, i årtiondena kring 1300. Ibland slogs vid samma tillfälle ett tegelvalv över koret som t ex i Vendel, Uppland (fig. 3), där, trots att hela kyrkan är uppförd i tegel, långhuset ändå fick ett tunnvalv i trä. Här, där medel med all säkerhet inte saknades, ville man troligen ha just ett trätunnvalv med den rymd det gav åt rummet. En sådan interiör finns bevarad i Södra Råda i Värmland, om också i miniatyr, jämfört med den monumental kyrkan i Vendel (fig. 4). Många kyrkor, både i natursten och tegel, kan uppvisa stommen till ett trätunnvalv över 1400-talets tegelvalv. Hur ett tunnvalv kunde se ut med samtida målning illustreras, förutom av korvalvet i Södra Råda, av den rekonstruktion av ett tak från Årentuna som kan beses i Statens historiska museum i Stockholm, där man med ledning av ett antal bevarade bräder med bemålning återskapat helheten.

Varför blev då tunnvalvens epok så kort? Att de var en modeföreteelse räcker inte som förklaring, ty de var dyrbara företag som fordrade specialkunskaper hos byggaren och slukade mängder av virke. Nog hade de försvarat sin plats genom seklerna, om de inte varit så förgängliga. Vi kan lätt föreställa oss hur det skulle kännas för sockenmenigheten att se dessa kostsamma innertak gå upp i rök samtidigt med vattentaken i våldsamma brasor. Åskan var ett ständigt hot, och det bör ha varit en stor lättnad, när också en fattig socken fick råd med tegelvalv. Den ekonomiska sidan av saken spelade med all säkerhet stor roll för tunnvalvens försvinnande (se nedan).

Tegelvalven i historiskt perspektiv

Vill man utröna varför valvslagningen i tegel fick ett sådant uppsving mot slutet av medeltiden, är det

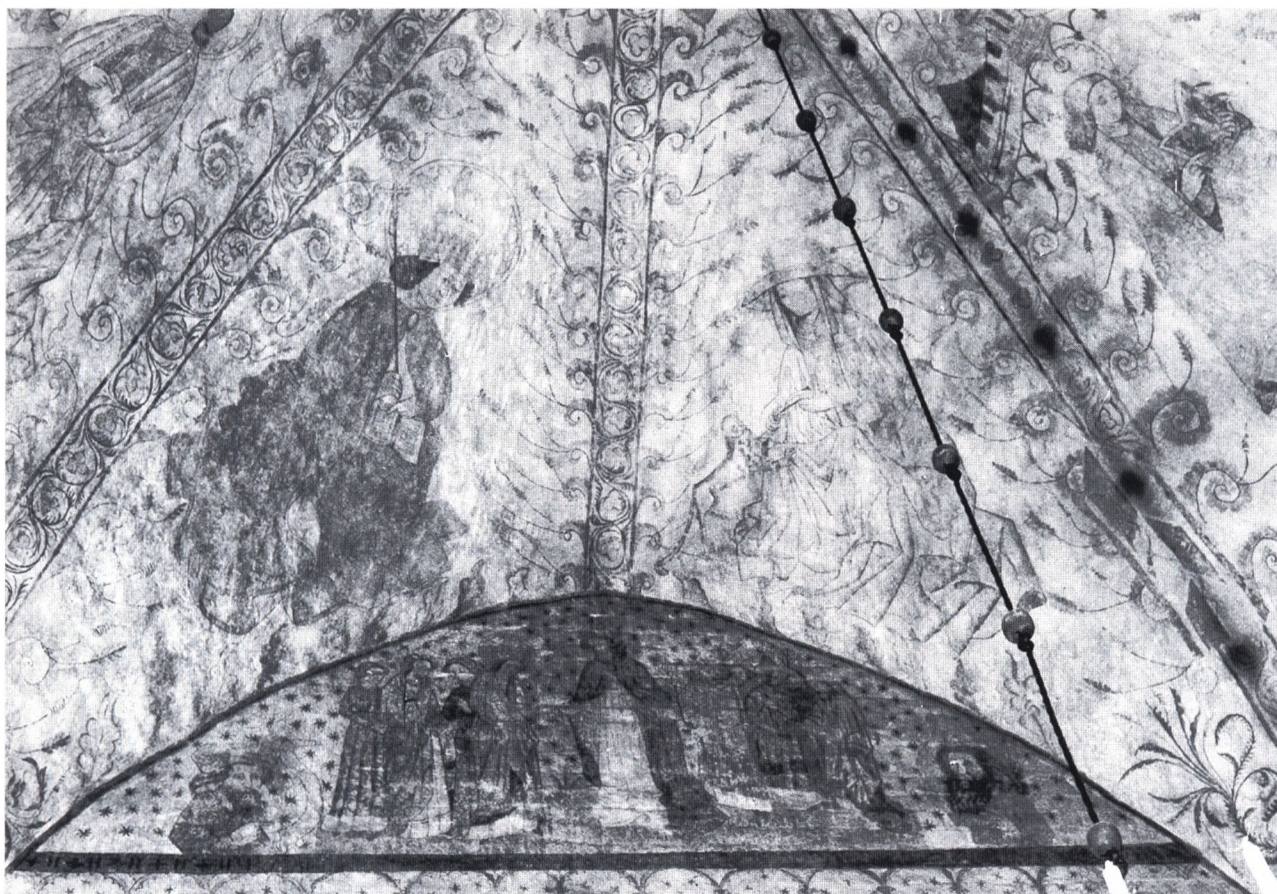


Fig. 3. Vendel (Up). Det ribblösa korvalvet, sett mot norr. Valvet tillhör tiden omkring 1300. Under Johannes Ivans målningar från 1451-52 finns en äldre dekor; som säkerligen tillkommit i samband med valuslagningen. Det äldre målningslagret skyttar t h i bilden som ett ribbimiterande mönster.

nödvändigt att studera fenomenet i ett historiskt perspektiv. Om man bortser från Skåne, där Lunds domkyrka välvdes med tegel redan 1234, och söker inom gränserna för det medeltida Sverige, så är domkyrkorna i Strängnäs och Västerås bland de första att få tegelvalv.¹⁰ Ungefär samtidigt välvs också

Mariakyrkan i Sigtuna. Allt detta sker i senare hälften av 1200-talet. Sverige ligger sålunda några årtionden efter Danmark (Skåne), när det gäller att slå valv i tegel.

Mariakyrkan i Sigtuna har bedömts som ett portalmonument över tegelbyggnadskonsten i Sverige.



Fig. 4. Södra Råda (Vr). Trävalv i koret med trifolieförmad sektion, byggt senast 1323, som är året för målningsarnas tillkomst.

Den påbörjades före 1200-talets mitt, kanske redan på 1230-talet, dvs då tegelvalv redan slogs i Skåne, i Lund, Dalby och Ystad. Men Mariakyrkan fick till en början nöja sig med platt innertak och måste, om dateringen av de nuvarande valven är korrekt, vänta ända till 1280-talet på sina tegelvalv (fig. 1). Erland Israelsson (Ängel) har av Gerda Boëthius¹¹ nämnts

som tänkbar stiftare i sammanhanget, vilket inte förefaller orimligt, eftersom en sten med Ängel-vapnet finns inmurad i triumfbågspelaren. Ängelätten var en av dåtidens mäktigaste, svenska släkter, och man bör säkerligen anta en välbärgad storman bakom ett så pass exklusivt företag som en valvslagning med tegel innebar i den tidens Sverige. Ann Catheri-



Fig. 5. Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala. Mittskeppsvalven mot öster. Möjligen tidigt 1300-tal.

ne Bonnier tillmäter i sin avhandling om folkungatidens kyrkor högfrälset en betydande roll vid tillkomsten av tegelkyrkorna.¹²

Som ovan framgått är tegelbyggnadskonsten i medeltidens Sverige en förhållandevis sen företeel-



Fig. 6. Askeby (Ög). Interiör mot koret med valv från korets byggnadstid, dvs sannolikt 1377-1400 (Nisbeth 1957, 6f).

se. Vidare har observerats, att tegelvalv inte börjar slås samtidigt över hela landet. Rent generellt kan man naturligtvis påstå, att 1400-talet är den stora valvslagningsperioden. Men det torde vara mer relevant att se tegelbyggandet som en process som bör-

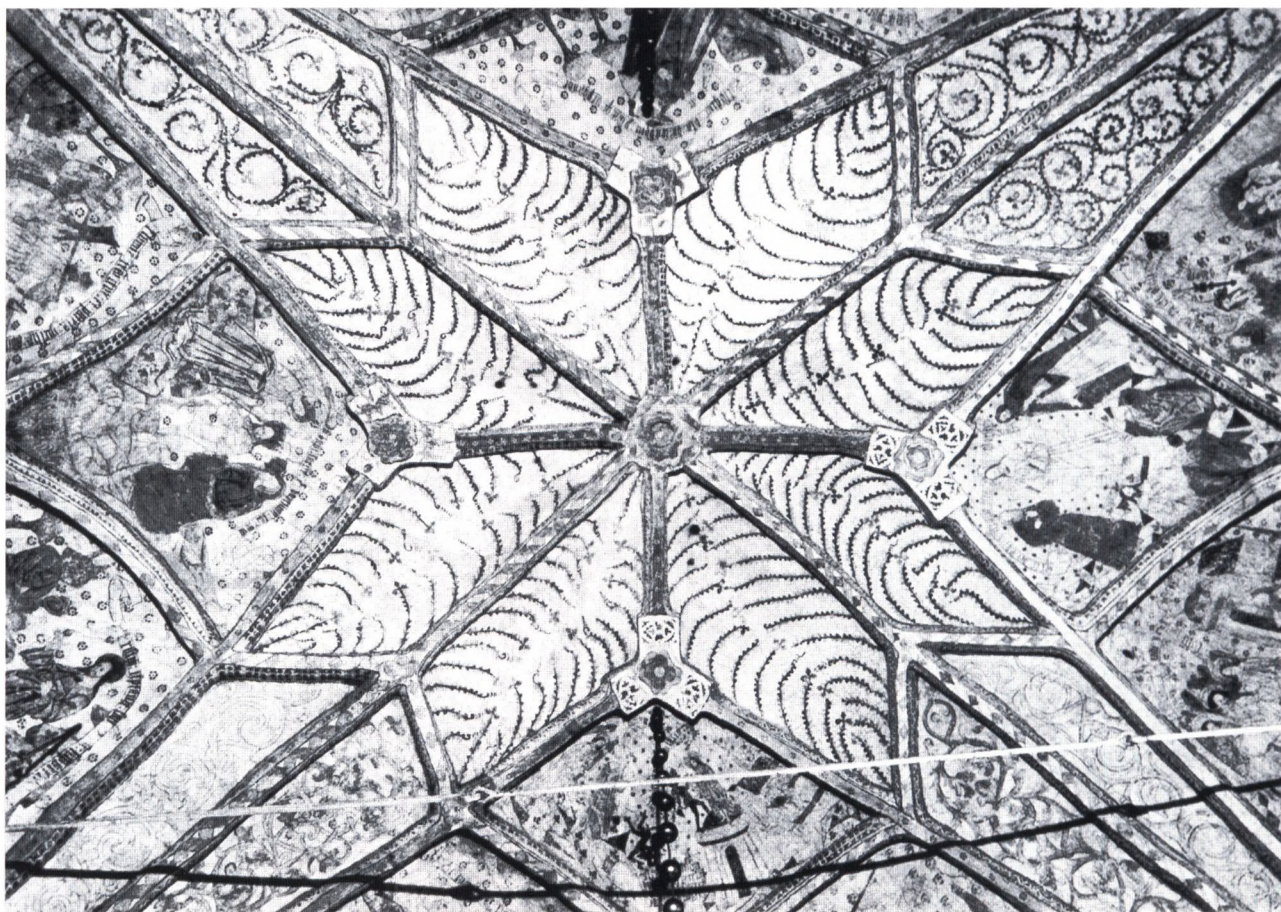


Fig. 7. Rasbokil (Upp). Stjärnvalv från 1400-talets sista fjärdedel eller 1500-talets början (Sundquist 1970, 6). Målningarna är från omkring 1520.

jar trevande i 1200-talet och som först successivt tar fart allteftersom kunskapen om den nya byggnadstekniken sprider sig till landets egna hantverkare och det så småningom finns inhemska sakkunskap att tillgå.

När det gäller sockenkyrkorna har i det föregående

de konstaterats, att de successivt förses med valv under en mycket lång period, som sträcker sig från tiden kring 1300 och ända till det sena 1600-talet. Det börjar med små enheter som kor- och sakristievalv men kommer så småningom att gälla större enheter med allt rikare utformning (fig. 3, 5-7). Även om det



Fig. 8. Pargas (Eg Finl). Kyrkan har en målningssvit som är inskriftligt daterad till 1486, medan valven anses ha tillkommit under 1300-talets senare hälft (FK 8, 35). Ribbprofilerna varierar mellan mittskepp och sidoskepp (jfr. fig. 10), men det platta ribbkrysset i valvhjässan är gemensamt. Ett ålderdomligt drag som inte framgår av här publicerade bilder är de murade »valvkolonner» av tegel som förekommer i mittskeppet (FK 8, fig. 18).

finns tidiga stjärnvalv,¹³ så stammar de flesta från tiden efter 1400-talets mitt.

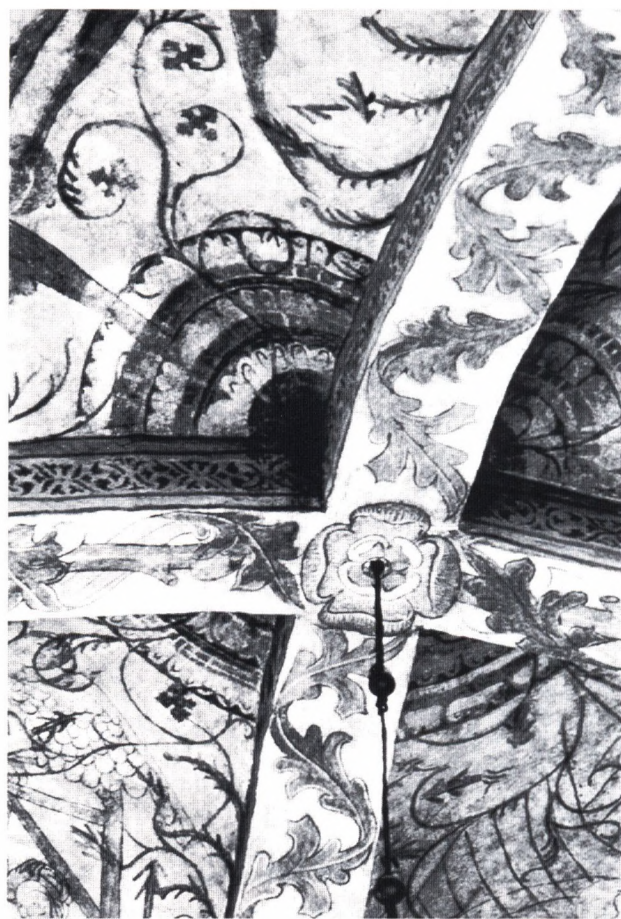


Fig. 9. Lagga (Up). Kryssvalv med helstensribbor från 1400-talets förra hälft.

Mot resonemanget om en successiv utveckling av valvslagningstekniken kan invändas, att det slås förhållandevis få valv i senare hälften av 1300-talet. Å andra sidan är detta att vänta, kanske inte lika mycket på grund av den ekonomiska nedgången som med anledning av att en mycket stor andel av



Fig. 10. Pargas (Eg Finl). Utsikt från mittskeppet mot norra sidoskeppet.

kyrkorna fått nya tunnvalv av trä i tiden kring 1300 och ännu inte alls tarvade några nya innertak. Spar-samhet, återanvändning, lagning och lappning är fe-nomen som präglat också kyrkliga sammanhang långt fram i tiden. Man kan därför utgå från att man inte utan särskilda skäl rev tunnvalven. Men när de brunnit eller av någon anledning inte längre kunde

repareras, var det dags att ersätta dem med tegelvalv. Tegelbyggnadskonsten var inte längre förbehållen ett exklusivt överskikt i samhället. Det fanns inhem-ska hantverkare som behärskade den, även om man oftast avstod från de sköna ribbprofiler som känne-tecknat de äldre valven och därmed förenklade pro-cessen (fig. 8-9). Det hade nu blivit överkomligt för de flesta sockengemenskaper att förse sina kyrkor med valv av mera beständigt material än trä. Socken-männen såg i det nya materialet en besparing på långt sikt. Därtill hade sten och tegel som byggnads-material högre status än trä. Det fanns alltså alla skäl att välja tegel, när det blev dags att förnya innerta-ket.

I en uppsats om valvslagning i Danmark har Jes Wienberg ansett sig kunna belägga ett samband mel-lan ekonomiskt välstånd och kyrkovälvningar.¹⁴ En liknande undersökning har gjorts av Peter Carelli, som valt att studera valvslagningar i Södermanland och på Gotland;¹⁵ Till skillnad från Wienberg har Carelli inte kunnat finna något stående samband mellan ekonomiskt välstånd och valvslagning. Carel-lis forskningsresultat stöder på denna punkt de tan-kegångar som här framförs. Skillnaden i utfall mel-lan de båda studierna skulle kunna betyda, att det föreligger faktiska olikheter i grundförutsättning-arna, vilket är fullt tänkbart. Men det kan också vara en tolkningsfråga.

Carelli är böjd att se teknikens genomslag på bred bas jämte böndernas önskemål om brandsäkra valv som valvbyggandets främsta stimuli. Säkerligen har han rätt i detta. Men han framkastar också som en möjlighet, att tegelvalven måhända på 1400-talet inte hade högre statusvärde än våra dagars brand-vägg, dvs. »var helt utan statusvärde» (s. 47). Detta kan inte med någon större sannolikhet hävdas. Mot

antagandet talar inte bara den relativt sett sparsamma användningen av tegel vid bygghus i allmänhet utan också de tydliga estetiska ambitioner som tar sig uttryck i de mest skiftande och sköna valvformer, så inte sällan i en och samma kyrka. Ibland kan dock ambitionen överstiga förmågan. Få valvsviter framstår i senmedeltidens Sverige som perfekta och utan vank i estetiskt hänseende, om man utsätter dem för en närgranskning (fig. 10).

På Gotland hade kyrkorna redan i det höggotiska byggnadsskedet, om inte förr, fått vackra och brandsäkra valv av sten (fig. 11). Där var utvecklingen i byggnadshistoriskt hänseende en helt annan än i Sverige, trots att Gotland medeltiden igenom i kyrkligt hänseende hörde till Linköpings stift. På Gotland har andra faktorer styrt utvecklingen, inte minst den rika tillgången på lättbearbetad sten. Här fanns inte samma marknad för tegeltekniken som på fastlandet, där mestadels endast mer svårbearbetad sten stod till buds. För Öland gäller liknande förutsättningar som för Gotland.

1400-talet, den stora valvslagningspoken

I de flesta områden i Sverige där tegelvalv förekommer började man inte slå sådana förrän på 1400-talet. I varje fall blir det inte vanligt förrän då.

Östergötland har påfallande många kyrkor med valv från tiden ca. 1400-50 (fig. 12). Kanske har detta, som ibland förmodas, att göra med den inspiration som utströmmade från det pågående klosterbygget i Vadstena och med att skickliga hantverkare fanns att tillgå där. I Vadstena slogs de första valven över nunnornas kapitelsal redan på 1380-talet.

I Södermanland finns exempel på tegelvalv från tiden före 1400. Så t ex i Toresunds kyrka, där närheten till Råfsnäs möjligen spelat en roll. Gården ägdes



Fig. 11. Tingstäde (Go). I de gottländska kyrkorna slogs tidigt valv av sten. Här ett exempel från 1200-talets första hälft.

i varje fall i början av 1400-talet av Algot Magnusson (Sture), riddare och en tid hövitsman på Gripsholm, en av rikets stormän (död 1426). Någon fart på det sörmländska valvbyggandet blir det dock inte förrän efter mitten av 1400-talet. Under ett halvt århundrade förses nu ett femtiotal kyrkor med valv. Därmed är merparten av kyrkorna försedda med tegelvalv och frekvensen sjunker till ett drygt tiotal valvslagningar under 1500-talet. Tiden 1600-1700 slås i Södermanland valv i mer än femton kyrkor. Enstaka valv över tillbyggnader är inte medräknade i statistiken, som bygger på uppgifter i Ivar Schnells tidigare nämnda arbete.¹⁶

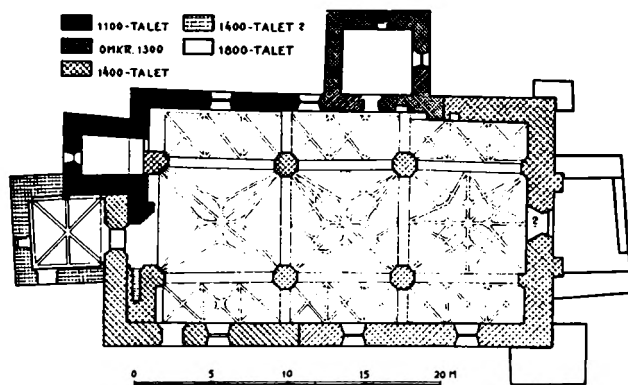
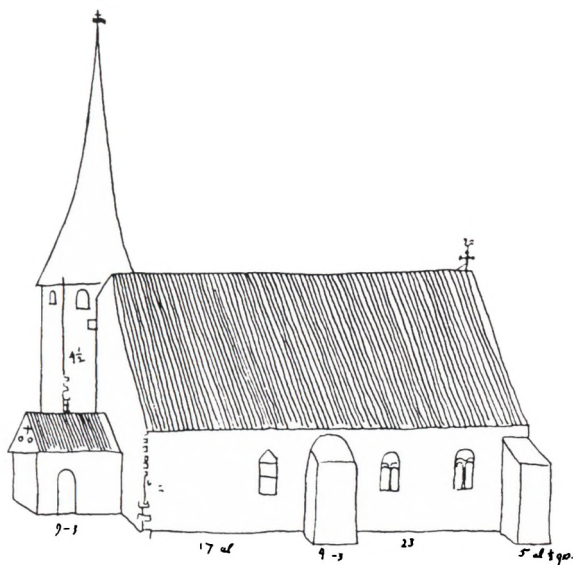
Det material som presenterats av Gerda Boëthius utgör till skillnad från Schnells arbete ingen totalinventering av alla kyrkor i ett landskap utan är en mera översiktlig framställning om kyrkorna i ett mycket större område, nämligen norra Svealand. En genomgång av Boëthius' material ger en utveck-



Fig. 12. Örberga (Ög). Valven torde vara slagna i det sena 1300-talet eller ca. 1400. Observera ribbornas trifoliformade profil.

lingskurva liknande den sörmländska men med fler exempel äldre än 1400-talet.¹⁷ Av 120 valvslagningar har åtminstone åtta skett före 1400, tolv före 1450, nitton i mitten av århundradet och inte mindre än 62 i tiden 1450-1500 samt efter 1500 endast nio. Den stora valvslagningstiden är alltså både i Södermanland och norra Svealand 1400-talets andra hälft.

Ett större material än det här genomgångna hade givetvis varit önskvärt. Men de ovan presenterade punktstudierna täcker trots allt ett stort och kyrkrikt område och bör åtminstone kunna ge en antydning om faktiska förhållanden. Så långt om kronologien i stort. Men det föreligger också geografiska skillnader och förskjutningar inom materialet.



ASPÖ KYRKA

Fig. 13. Aspö (Sö). Exteriören som den framstod 1684 i en teckning hos Peringskiöld. Nedan en plan som visar kyrkans olika byggnadsskeden, bl a den stora utvidgningen under 1400-talets senare hälft samt de vid denna tid byggda valven med deras rika och varierade former. Efter Schnell.

Det har redan framhållits, att inspirationen till valvbygget i våra sockenkyrkor utgick från ställen där byggen bedrevs i mer storartade former, t ex domkyrkor, större stadskyrkor och klosteranläggningar, något som är rimligt och med rätta generellt hävdas. Studerar man det bäst kartlagda området av dem som här behandlas, nämligen Södermanland, finner man följdriktigt, att de tidigaste valvslagnin-garna ägt rum i trakten av Strängnäs och västerut längs Mälaren samt i landskapets sydöstra del med Nyköping som tänkbart centrum.

Vilka bekostade valvslagningarna?

Få uppgifter om stiftare till de gotiska tegelvalven har överlevt till eftervärlden. Men i vissa fall anar vi eller känner till vilka de var. Erland Israelssons namn har förknippats med valven i den tidigare nämnda Mariakyrkan i Sigtuna. Valven i Aspö kyrka, vilka slogs senast 1462, bör ha bekostats av Erik Axelsson (Tott) till Lagnö. En inskrift i kyrkan lyder nämligen: »Herrens år 1462 gjorde och uppförde riddaren herr Erik Axelsson denna mur». En utvidgning av det romanska kyrkorummet från enskeppighet till treskeppighet är vad som avses med inskriften. Rimligen slogs valven i detta sammanhang (fig. 13). Både Erland Israelsson och Erik Axelsson tillhörde rikets främsta ätter och var betydande män i sin tid, män som kunde förväntas bekosta sådana stora företag. I många fall torde det dock, så sent som på 1400-talet, ha varit bönderna själva som stått för det hela.

En anteckning om valvslagningen i Älvkarleby, Uppland, befordrad till eftervärlden av 1600-talets antikvarier, upplyser, att valven slogs 1489 och att kyrkan invigdes följande år av ärkebiskop Jakob Ulfsson.¹⁹ Inte ett ord sägs om vem som bekostade företaget, vilket tyder på att det var sockenborna själva

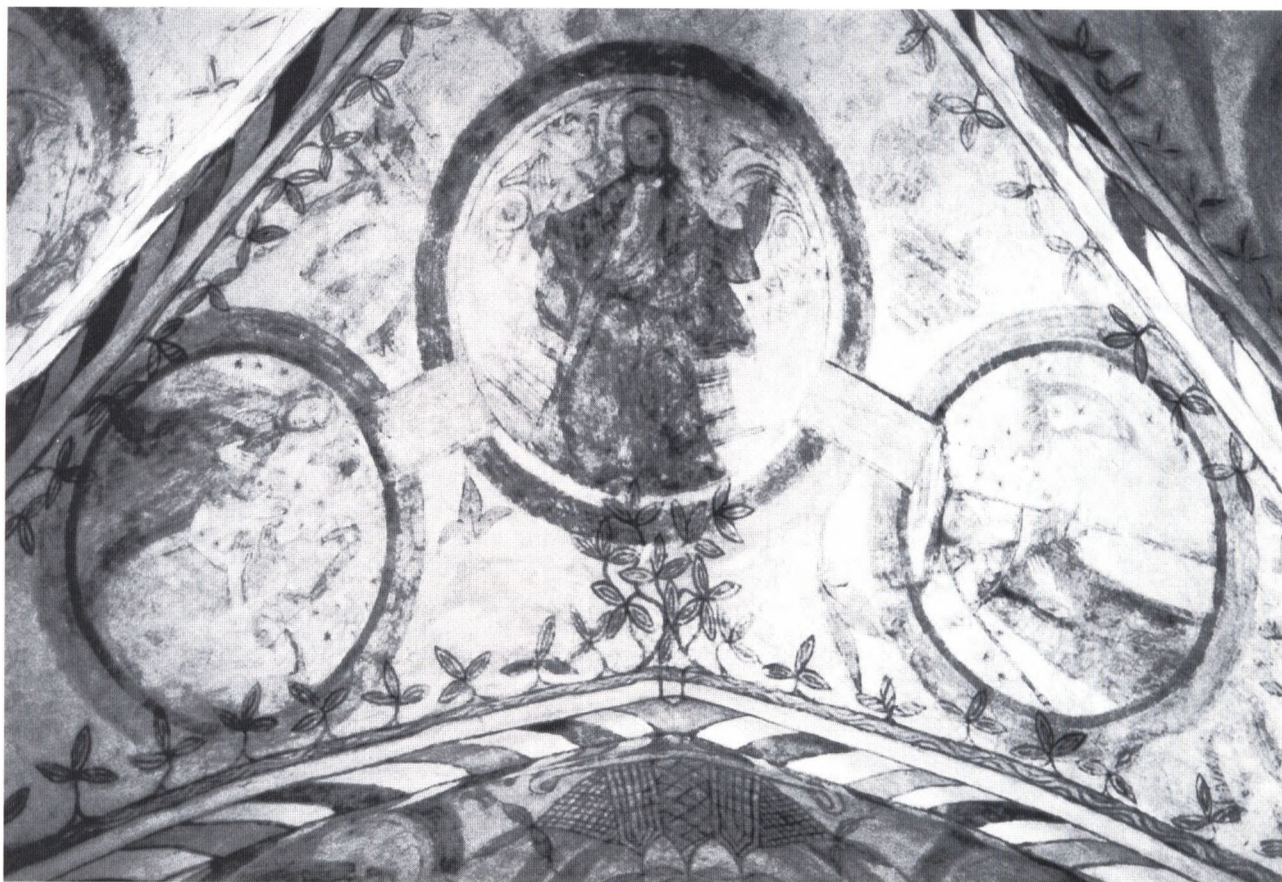


Fig. 14. Veta (Ög). I kyrkans valv kan man tydligt urskilja flera målningslager, ett bestående av en relativt primitiv, ribborienterad ornamentik samt diverse figurer som skepp och monogram, ett lager med de för götalandsskapan så typiska rundlarna med figurer i samt, slutligen, ett från 1588, bestående av ran-kornament. De två äldre tillhör 1400-talet.

En privat stiftare skulle säkerligen ha sett till att bli nämnd i sammanhanget. Men att också sockenmännen kunde känna stolthet över företag av detta slag framgår av en inskrift i Ripsa, Södermanland, som lyder: »Thesse tu hwalf hawer bönderna låtit sig bekostat anno 1609«. ²⁰

Man får nog utgå från att tegel vid den tid då de flesta valven slogs hunnit bli det naturliga materialet för ändamålet och att det sålunda inte längre var en lyxvara utan något som allmogen kunde ha råd med. Därmed inte sagt, att det skulle vara så billigt att man kunde uppföra hela kyrkor i detta material. Teglet



Fig. 15. Lagga (Up). De nuvarande målningarna från tiden kring 1500 täcker ett äldre lager av målningar från 1400-talets första hälft.

användes för ornering och på ställen där ett smidigt material var att föredra, t ex portal- och fönsteromfattningar.²¹

Valven och deras målningar

Det föreligger en avgörande skillnad i fråga om tillkomsten av valv och tillkomsten av målningar i kyr-

korna. I förra fallet rör det sig om ett byggnadsled, som, om det inte utfördes, måste ersättas med någon annan lösning. I senare fallet är det fråga om något som kunde ha både prydnad och andra funktioner²² men som kunde undvaras. En del kyrkor har aldrig haft målningar. Andra har endast ornamentala sådana eller bara invigningskors. Ytterligare andra



Fig. 16. Öberga (Ög). Bland Risingemästarens medaljongmålningar döljer sig rester av ett äldre målningsskikt, svåra att upptäcka och inte synliga på denna bild eller i fig. 12. Målningarna bör vara någorlunda samtidiga med dem i Risinge, som dateras till 1410-1420-talet (Nisbeth 1986, 137).

har flera lager av målningar (fig. 3, 14-16). Det sistnämnda är viktigt att beakta, om man hyllar uppfattningen att målningarna daterar valven (jfr ovan).²³

Det förekommer också, att en enkel ribbdekor från valvslagnings tiden integrerats i ett senare tillkommet, mera påkostat måleri. Det bör även observeras, att underliggande målningsslager inte alltid kan lokaliseras utan specialundersökning. Det är sålunda inte oproblematiskt att datera valven efter målningarna. I det ovannämnda Älvkarleby slogs valven 1489, medan målningarna av vapensköldar att döma tillkom 1503 eller därefter. De personer som i målningarna genom vapensköldar eller inskrifter givit sig tillkänna som stiftare är inte med nödvändighet identiska med dem som bekostade valvslagningen.

I de fall då sockenmännen själva bekostat valvslagnings och målningar är det knappast troligt, att så pass kostsamma företag kunnat ske samtidigt. Åtskilliga är också de kyrkor som aldrig fått andra målningar än den enkla ornering som murarna själva kunde åstadkomma, vanligen i rödockra och kimrök och kanske med tillägg av enkla krumelurer av föreställande slag: kalendertecken, demoner, labrynter, flåtor, kors etc. En klar koppling mellan valvens och målningarnas tillkomst kan konstateras i de fall figurerna är delvis murade och delvis målade (fig. 17).²⁴

Ett exempel på valv med flera målningsslager erbjuder östgötska Veta kyrka, där inte mindre än tre målningsskikt kan spåras i valven (fig. 14). Den enkla dekoren på och längs ribborna torde tillhöra valvslagnings tiden, dvs. troligtvis 1420-talet. Senare, men fortfarande i 1400-talets förra hälft, försågs valven med figurmåleri inom medaljonger, och 1588 var det dags för ännu ett målningsslager med blommor och blad, nu i det närmaste avlägsnat till förmån för de äldre målningarna.²⁵ Kyrkan hann alltså få tre målningsslag på ca. 160 år.

I Lagga, Uppland (fig. 15), där också på sina ställen ett äldre målningsslager skyntar under det nuva-

rande, framtaget i samband med restaurering och annars inte synligt, rör det sig om ca. 60-70 år mellan de båda målningssviterna, vilka hör hemma i 1400-talets förra hälft respektive omkring 1500. Rök från ljusen och rökelsekaren samt vanligt damm åstadkom en process liknande den som befordras av våra dagars värmeanläggningar. Man får räkna med att förnyelse av målningar eller vitmening följt ungefär den rytm som de nämnda exemplen visar.

Ekonomiskt överflöd?

Förutsättningarna för målningarnas tillkomst är som ovan konstaterats andra än de som gäller valvslagningen, och man kan fråga sig om inte målningarna mer än valven är frukten av ett ekonomiskt välstånd. Det tilltagande antalet inhemska målare bör dock mot slutet av medeltiden ha gjort det mer överkomligt för en mindre bemedlad församling att skaffa sig målningar. Vanligt underhåll av kyrkobyggnaderna var lagfäst, och det tycks som om man på de flesta håll varit beredd att ge kyrkan vad den tarvade även i tider av oro och ekonomisk nedgång. Ett gripande exempel på ett målningsföretag i en svår tid är bilden av Smärtomannen, som målats tillsammans med en inskrift på triumfbågens insida i Fide kyrka på Gotland 1361 i samband med Valdemar Atterdags härjningar på ön. Bengt G. Söderberg har uppfattat den som en enstaka bild, målad som votivgåva.²⁶ Men sannolikt tillkom också valvens dekorativa liljeornamentik vid samma tillfälle – en värdig gåva till Gud av en plågad sockenmenighet och samtidigt ett bevis för givmildhet mot kyrkan även i en svår tid.

Offergåvor och insatser av det slag som vi troligen har att göra med i nyssnämnda Fide skulle rendera bättre utsikter i detta livet eller ge förmåner i det kommande. Svåra tider har säkerligen minskat gäv-

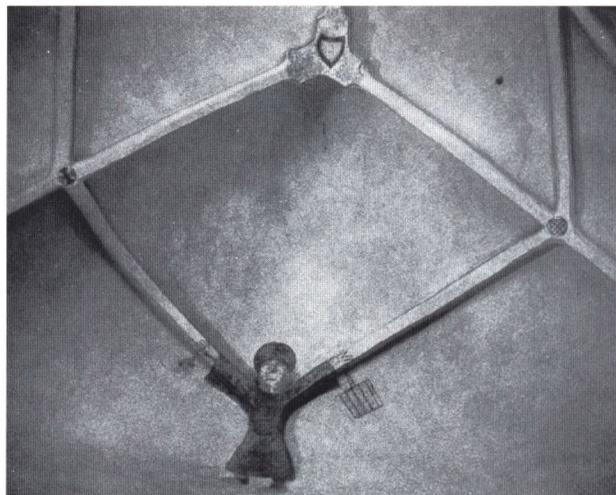


Fig. 17. Västerlövsta kyrka (Up). Stjärnvalv med „gubbar“, troligen slaget kring år 1500. De enkla målningarna har med all sannolikhet tillkommit i samband med valvslagningen. Figuren i mitten föreställer S Lars med bokpåse och halster. Den mössliknande formen föreställer glorian.

ornas storlek men knappast fått dem att upphöra.²⁷ 1400-talets Sverige präglades av politisk oro, perioder av pest och, om man får tro gängse uppfattning bland historikerna, av agrarkris.²⁸ Ändå strömmade gåvor in till kyrkor och kloster i form av dyrbara kultutensilier, altartavlor, mässhakar och andra uttryck för givmildhet. Målningssviter tillkom, också de mycket ofta på privat tillskyndan. Senmedeltidens avlatsväsande och skärseldspredikningar stegrade skräcken för efterräkningar i livet efter detta och därmed också givmildheten. Testamenten och jordeböcker vittnar om omfattande donationer av land till kyrkor och kloster, inte så få, säkerligen, till förmån för själens välfärd efter döden.

Skall man räkna de många valvslagningarna på

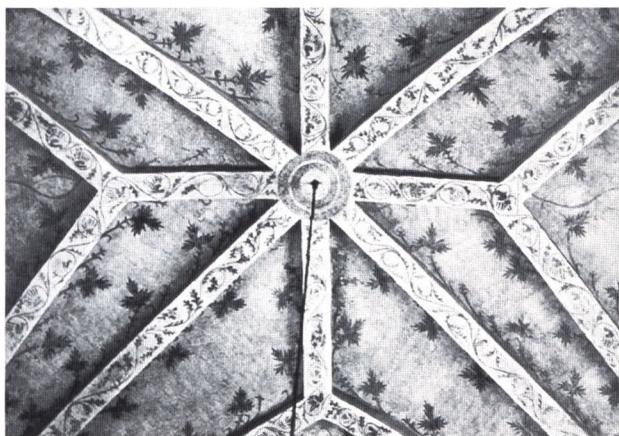


Fig. 18. Börstil (Up). Denna enkla, vackra valvstjärna torde ha tillkommit i mitten av 1400-talet. Målningarna är från tiden 1450-60.

1400-talet som ett av ovannämnda uttryck för givmildhet eller som tecken på ekonomiskt överflöd? Ovan har anförts argument som talar mot båda dessa tolkningar. Frånvaron av stiftarsköldar eller inskrifter med uppgifter om donatorer, valvslagnings-teknikens etablering inom landet med förbilligande som följd samt den jämfört med trävalven överlägsna hållbarheten talar för att man skall betrakta de senmedeltida valvslagningarna som led i det normala underhållet av en kyrka. Låt oss se hur valvbyggnadet förhåller sig till den underhålls- och förnyelse-rytm som utvecklats under medeltidens lopp.

Perioder av förnyelse

Vilka perioder av mer omfattande byggnadsverksamhet har vi under medeltiden? Den första är då man ersätter de små gudshusen och stavkyrkorna av trä med stenbyggnader, en process som inleds på 1100-talet och likt valvbyggnadet pågår under lång tid, om

man ser till landet som helhet. Kulturbyggderna får sina stenkyrkor först, medan unga bygder får sådana mot slutet av medeltiden eller senare. Men man kan ändå urskilja en markant byggnadsverksamhet under romansk period. Den andra mera remarkabla perioden av bygghet infaller i decennierna kring år 1300, då de romanska stenkyrkorna byggs ut på längd och bredd och inte sällan förvandlas till salkyrkor eller får nya rymliga kor, som öppnar sig med vida bågar mot långhuset, en process främst motiverad av liturgiska behov.²⁹ Murarna höjs och över dem välver sig de ovan omtalade, luftiga tunnvalven. Åtskilliga kyrkor nyuppförs under denna period, som kanske är den intensivaste byggnadsperioden under hela medeltiden. Det är också nu som byggheten pågår som bäst vid våra domkyrkohyttor. Den tredje perioden är 1400-talet med dess intensiva valvbyggnade (fig. 18-19).

1300-talets andra hälft beskrivs ofta som en period av stagnation, då ingenting av intresse händer på byggnadsfronten, och som en i jämförelse med 1400-talet på konstyttringar fattig period. Det finns dock skäl att tro, att denna tid var mer aktiv än vi vanligen tänker oss. De konstyttringar som finns kvar från denna period är inte sällan av hög klass, både när det gäller måleri och skulptur. En systematisk undersökning skulle säkert förändra bilden. Inte heller när det gäller byggnaden är 1300-talets andra hälft alldeles händelselös. Uppförandet av Uppsala domkyrka fortsätter, trots att den ekonomiska nedgången säkert verkat hämmande.³⁰ Till redan färdiga domkyrkor adderas ett och annat kapell. Byggnaden av Vadstena kloster pågår och tegelvalv börjar slås här och där i våra sockenkyrkor. I Finland uppför man ett par av sina stenkyrkor, och valv slås t ex i Pargas och Nousis (fig. 8, 10).³¹



Fig. 19. Tövsala (Eg Finl). Stjärna, typisk för Petrus murator från Kimito. Den har ett nättliknande ribbmönster. Enligt Finlands kyrkor tillkom valven på 1450-60-talet. Målningarna är utförda av Petrus Henriksson på 1470-talet. Även i Finland slås de flesta valv efter 1450 och fram till medeltidens slut.

Det pågår alltså byggen både här och där men generellt sett med mindre intensitet än i perioden kring år 1300 och under 1400-talet.

1300-talets andra hälft utgör del av den rytm som här diskuteras och bildar en vågdal som ter sig naturlig med tanke på den ivriga verksamheten ca. 1275-1325, vilken rimligtvis innebar, att kyrkorna

inte behövde undergå några stora förändringar redan i andra hälften av 1300-talet. Inga liturgiska förändringar motiverade det heller. Pestens betydelse för 1300-talet torde ha överskattats.³² Men den brist på män i arbetsför ålder som den orsakade där den drog fram vid mitten av århundradet var säkert kännbar under några årtionden.

Man kan nog påstå, att det föreligger kontinuitet i skapandet både i fråga om bilder och byggande medeltiden igenom, trots den rytm som ovan skisserats och som innebär, att vissa perioder genom aktivitetsförtätningar, framkallade av olika stimuli, framstår som mer markanta än andra. Ett exempel var just den nyssnämnda epoken kring 1300, då liturgiska krav i förening med ekonomiskt välstånd åstadkom en intensiv byggnadsverksamhet.

Hur är det då med 1400-talet, som också var en period av livlig aktivitet ifråga om byggnadskap? Den slutande medeltiden kan visserligen inte i glans mäta sig med folkungarnas skede, men den framstår ändå som en rik period i konsthistoriskt hänseende, särskilt mot slutet av 1400-talet och ett stycke in på 1500-talet. Varför? Johnny Roosval har funderat över detta och konstaterar: »Det skimmer, som breddes över Sten Sture d.ä:s dagar i vår frihetshistoria, har sin fulla motsvarighet i konstens hävder«. Blomstringen tillskrivs »icke blott den krigiska triumfen (...) utan de osedvanligt långa fredsåren under riksförståndarens lugna, försiktiga styre ...« samt »allmogens anslutning till tidens konstkultur« och »kraftiga biskopar med lidelse för kyrkobyggnad och altarskrud«. ³³

Roosvals uppfattning är i fullständig harmoni med 1800-talets historieskrivning och med Sture-tidens propaganda så som den kommer till uttryck i de smickerverser prästen Petrus Johansson lät måla på Kalmar kyrkas vägg år 1485, vilka bl.a. hävdar, att kyrkan blomstrar, eftersom Jakob (Ulfsson) är landets ärkebiskop, och att Guds fred råder i landet, eftersom herr Sten regerar. ³⁴ Sten Stures tid var förvisso en period av relativt lugn men kanske inte fullt så idyllisk som de nämnda citaten antyder.

Bland de förslag som Roosval framför som förkla-

ring till periodens blomstring är det dock ett som förtjänar uppmärksamhet, nämligen det om allmogens roll. Den agrarkris som ovan omtalats kan nämligen enligt vissa historiker ha utfallit till böndernas fördel, ³⁵ vilket skulle kunna förklara, att man i socknar som inte hade några sätesgårdar med presumptiva, adliga stiftare ändå hade råd inte bara att slå valv utan också att låta måla kyrkan och kanske till och med inköpa ett altarskåp.

Summering

Denna uppsats har i stor utsträckning handlat om hur tekniken att slå valv i tegel spred sig i Sverige under medeltiden men också om huruvida tegelvalv skall betraktas som ett utslag av lyx eller inte. Inledningsvis ställdes en rad frågor med anknytning till detta. Några säkra svar kan inte ges, bara sådana med olika grad av sannolikhet. Bland det som mot denne bakgrund hävdas i uppsatsen är

- att valvslagningstekniken successivt vann insteg bland inhemska hantverkare och därigenom förbilligades
- att bönderna sålunda så sent som på 1400-talet i allmänhet hade råd att förse sina sockenkyrkor med tegelvalv och såg en besparing på sikt i att det rörde sig om ett brandsäkert material samt
- att senmedeltidens valvslagningar mer är att räkna som normalt underhåll av kyrkobyggnaden än som ett indicium på ekonomiskt överflöd.

Till det som diskuterats i uppsatsen och som skulle fordra en längre utläggning än som här varit möjlig hör också den förnyelserytm som är iakttagbar i ett längre perspektiv. De faktorer som utlöser förnyelsen kan variera. Kring 1300 var de främsta stimuli liturgiska. Att det ekonomiska läget då var gott påverkade givetvis resultatet. På 1400-talet fanns

inga liturgiska nyheter som kunde utlösa en byggnadskampanj. Praktiskt-ekonomiska aspekter parade med statusskäl bör ha legat bakom det intensiva valvbyggandet, medan förändringen av själva rummet inskränkte sig till utvidgningar av olika slag och för olika ändamål, tex för nya altarestiftelser. Tornbyggandet utgör ännu en faktor som skulle kunna diskuteras i sammanhanget.

Ovan har slutligen betonats, att det föreligger en kontinuitet i byggandet, som under vissa tider inskränker sig till rent underhåll, om man ser till det enskilda fallet, men som i ett större perspektiv avtecknar sig som lågaktiva byggnadsperioder.

Noter

1. Boëthius, G., *De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand*. Stockholm (tryckt i Uppsala) 1921.
2. Lundberg, E., *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000-1400*. Stockholm 1940, Densamme, *Byggnadskonsten i Sverige under sengotik och renässans, 1400-1650*. Stockholm 1948.
3. Rydbeck, M., Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. *Skrifver utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 35. 1943.
4. Nisbeth, Å., Sengotiska valv i Östergötland. *Antikvariskt arkiv* 8. 1957.
5. Schnell, I., *Kyrkorna i Södermanland*. Nyköping 1965.
6. Bonnier, A C., Kyrkorna berättar. *Upplands kyrkor 1250-1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51. 1987.
7. Karlsson, A M., *Sjärnvalv i det medeltida Sverige*. Stockholm 1986.
8. *Sveriges kyrkor: Konsthistoriskt inventarium*. Stockholm 1918 –, *Finlands kyrkor*. Helsinki 1959 –, Kronqvist, I., Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. *Finska fornminnesförenings tidskrift* 49. 1948.
9. Nilsén, A., *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik*. KVHAA. Stockholm 1991, 107-183, i synnerhet 108ff.
10. Domkyrkan i Linköping har valv av kalkstensflis, slagna på 1200-talet. Gäller tvärhuset. Se *Sveriges kyrkor, Linköpings domkyrka 1*, Stockholm 1987, 210, av M Ullén. Tidiga kalkstensvalv fanns också i Närke, tex i Kumla, se *Sveriges kyrkor, Kumla kyrka*, vol 166, Stockholm 1976, av A C Bonnier och M Ullén. I Västergötland utgör Varnhems klosterkyrka ännu ett exempel, se *Sveriges kyrkor, Varnhems klosterkyrka*, vol. 190, Stockholm 1982. Också de gotländska kyrkorna välvdes med sten.
11. Boëthius 1921, 72f.
12. Bonnier 1987, 161ff.
13. Enligt vissa forskare skulle den s k Herrekällaren på Åbo slott ha stjärnvalv från 1300-talet. Se Karlsson 1986, 41 och där anförd litteratur. Stjärnvalven i Vadstena klosterkyrka är från 1420-talet, vilket anses tidigt.
14. Wienberg, J., Gotiske kirkehvaelvinger – et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund 1986. Sedan detta manuskript färdigställdes har Wienberg ytterligare sökt befästa denna ståndpunkt i avhandlingen *Den gotiske labyrint*, Lund 1993, i synnerhet ss. 106-144.
15. Carelli, P., *Kyrkvalv och sockenekonomi. Om de medeltida kyrkvalven i Södermanland och på Gotland*. C-uppsats, framlagd vid medeltidsarkeologiska institutionen vid Lunds universitet, vt 1988. Otryckt.
16. Schnells och Boëthius' dateringar kan i vissa fall diskuteras. Men även om misstag förekommer, torde ändå huvudtendensen kunna utläsas ur de båda materialen. För uppgifter om Algot Magnusson, se C G Styffe, *Skandinavien under unionstiden*. Stockholm 1911, 203-294.
17. Jfr not 16.
18. Schnell 1965, 145, Bergman, M., *Aspö kyrka*. Nyköping 1982, 4f.
19. Nilsén, A., *Program och funktion i senmedeltida kalkmålveri. Kyrkmålningar i Mälavlandskapen och Finland 1400-1534*. Sthlm 1986, 176, 234. Kyrkoherden nämns men bara som den under vilkens tid arbetena skett. Det kan också anmärkas, att målningarna i Älvkarleby tilkom ca. 1503, alltså närmare femton år efter valvslagningen.
20. Schnell 1965, 88.
21. Cinthio, Kyrka, *KLNM* 9, 612, Bonnier 1987, 64.
22. Nilsén 1986, kap VIII passim, i sh 507ff.
23. Senast har Wienberg 1993, 119, diskuterat frågan och anser; att »måske de fleste« gotiske kalkmalerier tilkom straks efter, att hvalvene var opmuret«. Han observerar dock, att det kan förekomma en första dekor i form av målning på ribborna, innan det egentliga bildprogrammet kommer till.
24. Detta primitiva måleri har behandlats av arkitekten Anna-Lisa Stigell i boken *Kyrkans tecken och årets gång. Finska fornminnesförenings tidskrift* 77, 1974. Ann Mari Karlsson har i sin av-

- handling 1986 framkastat tanken på samarbete mellan valvslagare och målare, 56ff. När det gäller de s k gubbvalven utesluter hon dock tanken på en särskilt anlitad målare.
25. Nisbeth 1957, 14.
 26. Inskriften lyder: *Edes succe(n)se gens cesa dolens ruit ense ...*, se Söderberg 1971, 209, 274 och där anförd litteratur med förslag till tolkningar. *Edes* har antagits kunna betyda antingen gård-en/gårdarna eller templet/kyrkan. Efter en diskussion med fil mag Håkan Hallberg, bibliotekarie vid Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning, har förf stannat för tolkningen »gårdarna» som den mest sannolika, eftersom *edes* här uppenbarligen är pluralis, indikerat av den anslutande adjektiviska formen *succense*. Dessutom talas det om *gens*, folket. Det bör vara fråga om sockenmännen och deras gårdar. Innebörden blir då: »Gårdarna brinner, folket lider, stupar, slaget med svärd».
 27. Följderna av drottning Margaretas recess 1396 skulle dock, enligt Jerker Rosén, 195ff, 206, komma att påverka adelns donationsbenägenhet i negativ riktning.
 28. Rosén, 206ff.
 29. Nilsén 1991, 73ff, 215ff.
 30. Lindahl 1992, 56.
 31. Nilsén 1986, 226ff och där anförda delar av *Finlands kyrkor*. En diskussion rörande de finländska kyrkornas datering förs av Markus Hiekkänen i hans kommande avhandling, varvid vissa omdateringar kan komma att ske. Enligt Hiekkänen har vissa av de finländska stenkyrkorna tillkommit senare än man hittills ansett.
 32. Det finns en tendens att skylla den ekonomiska nedgången under senmedeltiden på det avbräck som digerdöden kan ha vållat. Även andra orsaker kan ha bidragit. Se Rosén, 206ff och där anförda källor.
 33. Roosval 1924, 175f.
 34. Nilsén 1986, 103, 230f, 513f.
 35. Rosén 207ff.

Samtliga foton är tagna av författaren.

Litteratur

- Bergman, M, Aspö kyrka. *Sörmländska kyrkor* 96. Nyköping 1982.
 Boethius, G, *De tegelornrade kyrkorna i norra Svealand*. Stockholm 1921.

- Bonnier, A C, Kyrkorna berättar. *Upplands kyrkor 1250-1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51. 1987.
 Boström, R, Ölands kyrkor. *Svenska fornminnesplatser* 53. 1982.
 Carelli, P, *Kyrkvalv och sockenekonomi. Om de medeltida kyrkvalven i Södermanland och på Gotland*. C-uppsats, framlagd vid medeltidsarkeologiska institutionen vid Lunds universitet, vt 1988. Stencil.
 Cinthio, E, Kyrka. *KLAN* 9. 1964.
Finlands kyrkor, (FK), Helsingfors 1959 –.
 Karlsson, A M *Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige*. Stockholm 1986.
 Kronqvist, I, Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. *Finska fornminnesföreningens tidskrift* 49. 1948.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNM). Malmö 1956-78.
 Lindahl, G, Uppsala domkyrka. *Kyrkorna i Uppsala. Upplands kyrkor. Nya serien I*. Uppsala 1992.
 Lundberg, E, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000-1400*. Stockholm 1940. – Densamme, *Byggnadskonsten i Sverige under sengotik och renässans. 1400-1650*. Stockholm 1948.
 Nilsén, A, *Program och funktion i senmedeltida kalkmålari. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534*. KVHAA. Stockholm 1986. – Densamme, *Kyrkorummets brännpunkt. Gränser mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik*. KVHAA. Stockholm 1991.
 Nisbeth, Å, Sengotiska valv i Östergötland. *Antikvariskt arkiv* 8. 1957. – Densamme, *Bildernas predikan*. Stockholm 1986.
 Roosval, J, *Den baltiska Nordens kyrkor*. Uppsala 1924.
 Rosén, J, *Svensk historia. I. Tiden före 1718*. 3:e uppl, Stockholm (1962) 1969.
 Rydbeck, M, Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. *Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 35. 1943.
 Schnell, I, *Kyrkorna i Södermanland*. Nyköping 1965.
 Stigell, A-L, Kyrkans tecken och årets gång. *Finska fornminnesföreningens tidskrift* 77. 1974.
 Styffe, C G, *Skandinavien under unionstiden*. 3 uppl. Stockholm 1911.
 Sundquist, N, Rasbokils kyrka. *Upplands kyrkor* 142. Strängnäs 1970.
Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium (SvK). Stockholm 1918 –.
 Söderberg, B G, *Gotländska kalkmålningar 1200-1400*. Visby 1971.
 Wienberg, J, Gotiske kirkehvalvinger – et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund 1986. – Densamme, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund 1993.